

עוז בלומן

איש משורש נביא

הממד האתי בבקשת האלוהים של הלל צייטלין

אֵלֶּרָא

הסדרה לפילוסופיה יהודית

עורך הסדרה:

פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:

פרופ' זאב הרוי

פרופ' חנוך בן פזי

עוז בלומן

איש משורש נביא

הממד האתי בבקשת האלוהים של הלל צייטלין

הוצאת אֶדְרָא

Oz Bluman

A Man Rooted in Prophecy

The Ethical Dimension in Hillel Zeitlin's Search of God

הספר ראה אור בתמיכת:

המפעל לספרי יהדות (מקור) של מרכז הספר והספריות בישראל (ע"ר)
ובתמיכת משרד התרבות והספורט – מנהל התרבות

תמונת העטיפה: **דסי שלום-נמני**, "אור", 2022

עריכת לשון: **שמואל מרצבך**

הגהה: **אוריאל תא-שמע, טוביה טבסקי**

מסת"ב: 978-965-7773-37-6 ISBN:

© כל הזכויות על המהדורה העברית שמוורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתיתן מראש ובכתב.

הדפסה שנייה תשפ"ג – 2023

© Copyright 2023 by Idra Publishing

E-mail: IdraPublisher@gmail.com

<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן העניינים

מבוא	11

חלק א: פרקי חיים והגות

פתיחה	21
פרק ראשון: פרקי חיים	23
קורמה: ילדות, בחרות ובגרות (1871-1897)	25
הומל, רוסלאבל, קייב: חוג ידידים ונכר (1898-1904)	27
וילנה: מהפכות וטלטלות (1905-1906)	30
ורשה: סימבוליזם ומיסטיקה (1907-1913)	31
ורשה: מלחמת העולם הראשונה (1914-1917)	33
ורשה: פרקי תשובה ורוח (1918-1924)	34
ורשה: ציונות, משיחיות וכיליון (1925-1942)	36
פרק שני: אפיון הגותו של צייטלין וכשלי	41
בין "חזור בתשובה" ל"מבקש תמידי"	42
תקופת היצירה המוקדמת	46
תקופת היצירה המאוחרת	49
התהליך עצמו בפי צייטלין	52
יחסים עם החברה הדתית	56
סיכום	58

חלק ב: השאלה שצייטלין שואל | תרנ"ח-תרס"ד (1898-1904)

פתיחה	63
פרק שלישי: 'שאלות ארורות' או פסימיזם אתי	64
שופנהאואר: אתיקה של סבל וחמלה	66
דוסטוייבסקי וטולסטוי: אתיקה של סבל וזיכך	71

78.....	ניטשה: אתיקה של סבל ועוצמה
83.....	סיכום תנועת המטוטלת: אתיקה, סבל ו"שני עולמות"
85.....	פרק רביעי: פסימיזם, הגות קיומית ואתיקה
85.....	הטוב והרע (1899-1902)
88.....	הרהורים, מכתבי אחד הצעירים (1901)
91.....	לחשובנו של עולם (1903-1904)
93.....	מאמרי "הצפה" (1903)
97.....	הציונות ושאלת הסבל
105.....	סיכום: סבל-אסתטיקה-אתיקה

חלק ג: שינוי ערכים אסתטי | תרס"ה-תרס"ו (1905-1906)

111.....	פתיחה
118.....	פרק חמישי: יופי ומוסר בחיק הטבע
118.....	אידיליה של הרמוניה עם טבע
120.....	הטולסטואי – צייטלין
124.....	אמביוולנטיות ביחס לטבע
126.....	סדקים בהרמוניה: הטבע מול האדם הסובל
129.....	פרק שישי: יופי ומוסר במעשה האומנות
131.....	הציונות ושאלת התרבות
132.....	מאראק אנטוקולסקי
134.....	האומנות העמוקה
136.....	האומנות בשירות האתיקה
138.....	געגועים ליופי
140.....	צרות אסתטיות
142.....	העולם העליון בתמונות
143.....	זעזועים פוליטיים וטעם אסתטי
144.....	פרק שביעי: סימבוליזם אתי
148.....	על יצירת הסמל: פנומנולוגיה ומיסטיקה
153.....	האישה כסמל

156.....	הפרקטיקה של השימוש בסמל
160.....	סיכום: הסמל והחמלה

חלק ד: מיסטיקה כמניע מוסרי | תרס"ז-תרע"ג (1907-1913)

165.....	פתיחה
169.....	פרק שמיני: מטפיזיקה של "שני עולמות"
169.....	העולם העליון, ה"אין" וה"דבר כשהוא לעצמו"
173.....	מהצמצום אל השבירה: האינדיבידואליזם והרע
175.....	העולם העליון: רמזים וקולות
177.....	העולם העליון: "סבל" ו"יופי"
178.....	ההשתוממות והפליאה
181.....	אינדיבידואליזם ו'ביטול'
183.....	סיכום
184.....	פרק תשיעי: מ"יופי של מעלה" אל ההתגלות
184.....	תצורת הפעילות המיסטית
185.....	חושים פנימיים ואינטואיציה
186.....	התבוננות מרוכזת
189.....	החלום
191.....	תצורת התרומה האתית
199.....	בחזרה אל המבנה ההגותי
206.....	אתנחתא: צייטלין כמבקש אלוהים וכמוצא אלוהים
207.....	סיכום: סיפור על מיסטיקה וסבל

חלק ה: מיסטיקה מעורבת־חברתית | תרע"ד-תרפ"ד (1914-1924)

211.....	פתיחה
218.....	פרק עשירי: מלחמת העולם הראשונה
218.....	פליטים, רעב וסבל
220.....	פעילות חברתית
222.....	מיסטיקה וימות המשיח

225.....	יחידים-מתקנים
227.....	סבל, מיסטיקה ופעילות חברתית
228.....	פרק אחד-עשר: פעילות חברתית-מיסטית
229.....	התעוררות רוחנית
231.....	אגודות תיאוסופיות במזרח אירופה
234.....	הלל צייטלין והתנועה התיאוסופית
237.....	יומנים וכתבי עת, שירים ותפילות
240.....	קריאות משיחיות
242.....	אגודות יחידים, תרגומים והרצאות
244.....	התיווך של הבודהיזם ודתות המזרח
247.....	סיכום: על גבול הזהר וה"בהגווד גיטא"

חלק ו: איש משורש נביא | תרפ"ה-תש"ב (1925-1942)

251.....	פתיחה
254.....	פרק שנים-עשר: שליחות אישית משיחית
256.....	החלל: הגות מקורית ומבנה הגותי
259.....	ציונות משיחית
264.....	רדיפות, אנטישמיות וגזרה משמיים
267.....	תשובה, תפילה וזעקה
271.....	תפיסה עצמית: נביא, צדיק ומקדש השם
276.....	מ'השאלות הארוכות' לשאלת הארורים
279.....	נעילה
285.....	הערות סיום
359.....	קיצורים ביבליוגרפיים
393.....	מפתח עניינים
399.....	מפתח שמות

לאחותי, פנינה ז"ל
גשר בינינו לאחר לכתך
שנכתב בגעגוע

מבוא

באחד מימיו האחרונים של ר' הלל צייטלין בגטו ורשה, בחודש אלול תש"ב (1942), בעודו מסתתר בבית החולים היהודי שברחוב לשנו, סר לבקרו ד"ר מרדכי לנסקי. הלה תינה בפניו את כאבו ביחס "לירידה המוסרית מצד חלק ניכר של האוכלוסייה היהודית"¹. בתגובה, שח לו צייטלין על מקרה שאירע לו עצמו: בשעת ההפצצה הרוסית בראשית אותו חודש, בעודו מסב את פניו אל קיר בית החולים ואומר וידוי, נגנבו חפציו האישיים בידי שכנו לחדר. למקרה זה הוסיף צייטלין מילים נוקבות:

יודע אתה מי אשם בירידה מוסרית זו? הסופרים היהודים ובראש וראשונה אני בעצמי. אמנם, בי האשם. עשרים וחמש שנים עבדתי בתור סופר ומחנך ההמונים. נדמה לי, כי עלה בידי להרים את ההמונים מבחינה מוסרית אל שלב נעלה. לבסוף אכזבה כזאת. עבודתי כולה כאילו הלכה לאיבוד, אם ברגע היסטורי כזה, שאנו חיים בו, אנו עומדים בפני חזיונות מכוערים.

וכך המשיך לאחר הפסקה קצרה:

לא ביהודים האשם, כי אם בי. כתבתי כנראה מעט. צריך היה לכתוב יותר ודווקא במלים פשוטות, כדי שהיהודי מן הרחוב יבין בנקל ותכנן יחדור אל תוך נשמתו ויבלע בדמו. הזנחתי את ההמונים. רשלנות כזו, אין כפרה לעונוי.

במשפטים אלו, מהאחרונים שנשתמרו בזיכרונות בני דורו, סיכם צייטלין את מפעל חייו. הם אומנם עלו על הכתב בריחוק שנים ומקום והובאו כאנקדוטה, אך גם ככאלו – שמא דווקא ככאלו – יש בהם כדי ללמד דבר-מה על האיש ופועלו שנסקר ואופיין עד כה בעיקר בגוונים מיסטיים-משיחיים. הוא, שגם בעודו מסתתר בבית החולים לא חדל מלקרוא בספר הזהר ולשוח כפעם בפעם

על הציפייה המשיחית, ראה את שליחותו ב"חינוך ההמונים מבחינה מוסרית", ועל אלפי (!) מאמריו התבטא בצער כי "כתב כנראה מעט". משפטים אלו הם שהסבו את תשומת ליבי לראשונה לממד האתי המפותח שקיים במשנתו של צייטלין. עם הזמן, ממשפטים בודדים, אזכורים אגביים ואנקדוטות ביוגרפיות – הלכו והצטברו מאמרים ומסות שעיצבו את השערת המחקר הראשונית ועלו בסופו של דבר לכלל מבנה הגותי שיתואר להלן.

ההקדמה

יֵאמֶר כּבֵר כֶּתֶב: צייטלין אינו פילוסוף, ובאלפי מאמריו ומסותיו לא שוכנת הגות הדוקה ושיטתית. אולם מדובר באינטלקטואל אוטודידקט שהיה ערני בצורה יוצאת דופן למתרחש סביבו – הן ברחוב היהודי, הן ברחובות הרבים שמעבר לו. הוא כתב מתוך מודעות (לעיתים עמוסה עד כדי טרחנות) להגות, לספרות, לאומנות ולפוליטיקה בת זמנו. רשימותיו מלאות בציטוטים, מראי מקומות והתייחסויות ישירות לכל אלו. הוא קרא כמה שפות, וערך לקורא העברי והידי היכרות מקיפה עם הרעיונות המרכזיים בני התקופה. בשל כך, בתוך עזבונו העצום ניתן למצוא כמה רעיונות, תמות ומוטיבים החוזרים על עצמם. הוא שב וכתב על הסבל והמוסר, על היופי והעולמות העליונים ועל הרגישות והאדם היחיד. טיעוניו מתלכדים בסופו של דבר למבנה קבוע. אם זוכרים כי מדובר ביוצר עברי העומד תחת השפעתה של הספרות וההגות המזרח-אירופית, דרך זו לשרטוט מבנה הגותי עשויה להיות נסלחת.

כך מתברר כי צייטלין שב וביקש לאורך יצירתו את אותה דרך המסוגלת לנטוע באדם את המוסר: לחלצו מסכך האנוכיות, לפתח בו את הרחמים והחמלה, להניע אותו לפעולה בעד הזולת, להוביל אותו אל האחוה. צייטלין העביר תחת שבטו את השיטות המרכזיות בהגות בת זמנו, כמו גם את האידיאולוגיות הגדולות, התנועות הדתיות והמפלגות הפוליטיות; בכל אלו ביקש את הרגישות לסבל, את האחריות וכובד הראש הראויים לסוגיות ציבוריות, את הדאגה לקיומו של עם היהודי, לשלום העולם ולתיקון האדם.

השאלה האתית (או מטא-אתית) בדבר ההנעה המוסרית היא העומדת במוקד כתיבתו, ואט-אט הוא משרטט לה מענה, המתרחק ממהפכנות חברתית ואידיאולוגית אל מחוזות הטיפוח האישי, שכן לדבריו –

לקחת חלק באיזה עניין חברותי, להיות איזה פועל, עסקן – דבר זה דורש רק עבודה ויגיעה, ולכל היותר רק מעט אומץ לב. אבל לשנות את עצמו, לשנות את דרכי החיים מן הקצה אל הקצה,

ליהפך לאחר – לזאת דרושה עבודה מיוחדת, גבורה מיוחדת, הכרה מיוחדת, עולם פנימי עשיר ורחב באמת.²

לצד האתיקה, צייטלין גילה עניין של ממש באסתטיקה, במיסטיקה ואף בפובליציסטיקה. אין הכוונה להצביע עליהם כעניין משני או לדחוק אותם אל הסד הצר של האתיקה. ברם גם את אלו חורזו חוט השני האתי הייחודי לציטלין, והם עומדים כל העת בזיקה ישירה אל המבנה האתי שהוא משרטט.

המשפחה האתית שאליה שייכת האתיקה של צייטלין היא האתיקה של החמלה – היענות לזולת המתפתחת באדם לנוכח סבל. 'גיבורי התרבות' שלו בתקופת היצירה המוקדמת היו ארתור שופנהאואר, פיודור דוסטויבסקי, לב טולסטוי ופרידריך ניטשה, ובדבריהם הוא שב והפך. בכתביהם שמור תפקיד מרכזי לסבל, ותפקיד זה נכרך לבלי הֶתֶר בשאלות אתיות שציטלין הדהד אל הרחוב היהודי. לא היה זה צייטלין שכרך אותם יחד בסוגיה זו. הייתה זו מסכת שלמה של רעיונות שנעה מגרמניה לרוסיה – ומשם בחזרה וחוזר חלילה – ונכחה באורח דומיננטי מאוד בדיונים האינטלקטואליים של התרבות הרוסית. שופנהאואר סלל דרך חדשה של דיונים אתיים בעלת כמה מאפיינים ייחודיים, והסופרים הרוסיים – וניטשה לאחר מכן – השתלבו במסורת זו איש איש לפי דרכו.

עם השנים, צירף צייטלין למשפחת האתיקה של החמלה את הגעגועים, בקשת היופי ו'העולמות העליונים', שהפכו עד מהרה למוטיבים בולטים וייחודיים בכתביתו. פיתוח הרכיבים הללו התווה את דרכו במחזות האסתטיקה ולאחר מכן במחזות המיסטיקה. אחת הטענות המרכזיות בספר זה היא שהעיסוק האינטנסיבי בתחום האתי והאסתטי, שעמד במוקד הגותו המוקדמת של צייטלין, לא נעלם מהגותו החסידיית והקבלית המאוחרת. אדרבה, הגות מאוחרת זו נבנתה והשתכללה על יסוד אותן תמות ואותו מבנה ייחודי הנוגעים לאתיקה של החמלה שפותחו בהגותו המוקדמת. כך התקבל בסופו של דבר הטיעון הציטליני הייחודי שלפיו את התשתית למוסר יש לבקש במחזות ההתנסות המיסטית. אם נרצה, זהו רגע לידתה של 'האתיקה המיסטית' – חלון שממנו ניתן להביט על הוגים וזרמים נוספים במאה העשרים.

יציאה בעקבות חיפושיו של צייטלין אחר האלוהים והאתיקה היא מסע מרתק, מטלטל, עשיר ומגוון בנופים – אך לעיתים גם מתיש. רגשות קיומיים משמשים בו בערבוביה לצד רגשות חברתיים, דתיים ואסתטיים. מערכות המושגים השונות יוצרות לעיתים קרובות סבך קשה להתרה. זאת נוסף על הקשיים הצורניים שמערים צייטלין על הקורא, בדמות מסות המרפרפות על כמה נושאים שונים או סדרות מאמרים שסיומן חסר בדפוס. אולם בסופו של

דבר זהו מסע מחכים ומשתלם, בפרט לאלו שתהיות על אודות מוסר, דת, מיסטיקה והקיום היהודי טורדות את מנוחתם. נוסף על כך, העמידה על הממד האתי יש בה כדי לדבק את כל חלקי דמותו של צייטלין – הצעיר התלוש, היוצר הניאורו-הרומנטי, העיתונאי, המיסטיקן, הפעיל החברתי, ההוגה ומשורר התפילות – לכדי צייטלין אחד.

החלק הראשון

בספר שנים-עשר פרקים המרכיבים שישה חלקים הבנויים בסדר כרונולוגי. החלק הראשון מציע סקירה תמציתית של פרקי חייו של צייטלין, כתיבתו ועיסוקיו – כהקדמה לעיסוק בהתפתחות הגותו. סקירה זו תכלול גם את האפיונים השונים שניתנו להגותו ולשינויים שחלו בה ותצביע על קשיי אפיון שונים שלא באו על פתרונם עד הנה. החלק השני יציג את תקופת היצירה המוקדמת של צייטלין (1898-1904), יתחקה אחר 'גיבורי התרבות' שלו באותה עת וישרטט מפת דרכים בנוגע למוטיב הסבל המופיע בכתיבו וזיקתו לאתיקה. כך יתברר כי צייטלין איננו רק פסימיסט או סופר הנדחף על ידי רגשות קיומיים, אלא הוגה המבקש מענה לשאלות אתיות ומוצא אותן בתחושות הסבל, הצער והייסורים. החלק השלישי יעסוק במושג ה"יופי" שצייטלין מצרף למודל האתי שלו, ובמפנה שחל בו בראשית המאה העשרים (1905-1906) – מיופיו של חיק הטבע, דרך אומנות הציור והפיסול ועד לסימבוליזם. בחלק הרביעי יוצגו עיקרי הגותו של צייטלין בתחום האתיקה המיסטית ובחידוד הדגשים הייחודיים לה, כפי שהתפתחו בחיבוריו החסידיים והקבליים עד למלחמת העולם הראשונה (1907-1913). עיקרים אלה יבשילו ויקבלו צורה מוגמרת במסותיו הארוכות והידועות שיתפרסמו בכתב העת "התקופה" בשנות העשרים. החלק החמישי יתמקד בתקופת מלחמת העולם הראשונה, ובצורות הפעילות הייחודיות שצייטלין מפתח במהלכה ובשנים שלאחריה (1914-1924). צורות אלו, הכורכות מיסטיקה, הגות ושירה עם פעילות פוליטית וחברתית, יהיו שכלול ומימוש חי לאותה אתיקה מיסטית שהוא מבקש. החלק השישי יעסוק בשלב האחרון בהגותו ופעילותו של צייטלין (1925-1942), שבו נטל על שכמו שליחות נבואית וקרא לעם היהודי לשוב בתשובה ולתקן את דרכיו בטרם תתרגש עליו פורענות. ספר זה עמוס פריטים היסטוריים וביוגרפיים רבים, בפרט בחלקו הראשון. המעוניין בהגות האתית של צייטלין 'כשלעצמה' מוזמן לדלג על חלק זה ולצלול אל החלקים האמצעיים. ברם הבאתם של אותם פריטים לא נועדה לצרכים היסטוריים או ביוגרפיים בלבד, אלא בראש ובראשונה לתקף את הקריאה האתית באותם מסות ומאמרים שיובאו בחלקים האחרים ולתאר את ה'מושב

בחיים' שלהם. הללו, בתורם, יסייעו להעריך מחדש את התפתחותו הרוחנית של צייטלין בראשית המאה העשרים ובמהלכה.

ההקדמה

מאמרים על אודות חייו ויצירתו של צייטלין החלו להיכתב עוד בחייו. בשנת תרע"א (1911), כאשר צייטלין היה כבן ארבעים, צירף יעקב פייכמן הקדמה לדרך הראשון מסדרת "כתבים נבחרים" ובה מעין ביוגרפיה אינטלקטואלית. עיתונים וכתבי עת הקדישו לו מאמרים חגיגיים ביובל החמישים והשישים שלו. בשנת תרפ"ח (1928) פרסם צייטלין אוטוביוגרפיה קצרה וידועה מאוד בשם "קצור תולדותיי", שרבות מהביוגרפיות שבאו לאחריה הסתמכו עליה. בנו הצעיר, אלחנן, העלה את זכרונותיו מ"בית הספרות" של אביו ביידיש על גבי ספר בשנת תרצ"ז (1937). בראשית שנת תש"ה (1944), עוד בטרם נודע דבר הירצחו, הוציא ידידיו ותלמידיו את "ספר צייטלין", שבו נסקרה יצירתו מזווית-מספר. שמחה בונם אורבאך, תלמידו של צייטלין, הוציא לאור בשנת תשי"ג (1953) את "תולדות נשמה אחת: הלל צייטלין האיש ומשנתו". מאמרי זיכרון והנצחה רבים התפרסמו על אודות צייטלין בעיתונות העברית; ביניהן גם מאת בנו הבכור, אהרן, אשר עקב נסיעה לארצות הברית ערב המלחמה ניצל מגורל משפחתו. כל אלו סייעו לשרטט במעט את דמות דיוקנו של צייטלין, אך נעשתה בהם מעט מאוד עבודה תמטית ביחס למשנתו. ישראל כהן תיאר את צייטלין כ"דבורה חרוצה, האוספת את מיץ דבשה מכל פרח שהיא נחה עליו", ודומה שתיאור אקלקטי וספורדי זה ריחף לנגד עיניהם של רוב ככל הכותבים על הגותו של צייטלין לצד תיאורי ה"חזרה בתשובה" שלו.

המחקר החל לגלות עניין בדמותו של צייטלין בשלב מאוחר באופן יחסי. בשנת תשל"ט (1979) נשאה רבקה ש"ץ אופנהיימר הרצאה – שעובדה לאחר מכן למאמר – על אודות "דרכו של הלל אל המיסטיקה היהודית". באותה שנה פרסם ישראל כהן מאמר העוסק בממד המשיחי שבפעילותו הציבורית של צייטלין – בספר היובל לכתב העת "מאזניים". בשנת תשמ"ד (1984) הושלמה עבודת דיסרטציה ראשונה על צייטלין בידי משה ליאון וולדוקס. העבודה עסקה בתיאור ביוגרפי של צייטלין בין השנים תרנ"ד-תרע"ט (1894-1919) ובסקירת כמה מאמרים בולטים מתקופה זו. ברם בעבודה זו כמעט שלא נסקרו הזיקות שבין הגותו של צייטלין ובין התנועות התרבותיות והאידיאולוגיות של אותן שנים – בעולם היהודי ובעולם הכללי. אלו הושלמו בחלקן בספרו של שרגא בר-סלע משנת תשנ"ט (1999) שבחן כמה תחנות חשובות ביצירתו של צייטלין לאור הזרמים הפילוסופיים והפוליטיים בני התקופה, ובדיסרטציה של עשהאל

אבלמן משנת תשס"ז (2007) ששרטטה את דמותו על רקע צמיחת התרבות היהודית במזרח אירופה.

בשנים האחרונות נכתבו כמה מאמרים חשובים שהאירו את הגותו של צייטלין מצדדים נוספים. בין אלו יש למנות את מאמרה של חמוטל בר-יוסף ששפכו אור על זיקותיו של צייטלין לתרבות ולהגות הרוסית בת זמנו, ואת מאמריו של יונתן מאיר שהציגו את מערכת הזיקות המסועפת שבין צייטלין ובין עשרות דמויות בנות דורו. מחקרי חב רבות למאמרים אלו, כמו גם לאחרים, והם יצוינו בהרחבה. ועדיין, גם לאחר כל אלו, נותרה שאלת קיומה של 'הגות צייטלינית' על כנה.

ספר זה בא למלא במקצת את החלל, ולהשיב לשאלה זו בחיוב.

ההקדמה

ראשיתו של ספר זה בעבודת דיסרטציה בהנחייתו של פרופ' חנוך בן-פזי, שהקפיד להצעידיה במשעול הפילוסופי. על כך – ועל הארת הפנים הקבועה והמזמינה שלא תסולא בפז – תודות גדולות. החלק החמישי העוסק בהשוואה לתנועה התיאוסופית נכתב במסגרת מחקר שנערך לאחר השלמת הדוקטורט, בתמיכת קרן ריקליס, וחלקים ממנו הוצגו בסדנת חוקרים "חסידות שלעתידי לבוא" (2019) באוניברסיטת תל אביב ובכנס היהודי-אסייתי השמיני (2021) במכללת צפת. מהחלק השישי העוסק בדמותו המאוחרת של צייטלין – הנבואית, המשיחית, החוזה שחורות, הקוראת ל'תשובה', תפילה וצדקה' – ניסיתי לחמוק אך ללא הצלחה. חלקים מדמות זו החלו לבצבץ בסדרת מאמרי הזיכרון של צייטלין על הראי"ה קוק שפרסמתי בכתב העת "אסיף" ובהרצאות בחוגים שונים, והיא נדמתה בעיניי כדמות פחות הוגה ויותר זועקת, וממילא פחות ראויה למחקר. את חטאיי אני מזכיר; אחרית ימיו של צייטלין מתיימרת להיות התחנה הייחודית, הטראגית ואולי גם המרשימה ביותר בחייו.

שלמי תודה: לאבי ז"ל ולאמי על כל הטוב ששתלו בי; לחמי הרב ד"ר בועז כהן שעודד אותי וליווני החל מהתואר הראשון; לד"ר עשהאל אבלמן ולאליחן אמיתי על שפתחו בפניי את השערים לספרייתו הגדולה של צייטלין מתוך עיסוקם רב השנים בדמותו ובכתביו; לרב יוסף אביב"י על שלימדני מתינות מהי וקריאה מדוקדקת כיצד; לפרופ' יונתן מאיר על השיחות המפרות; לפרופ' חמוטל בר-יוסף ולד"ר פיטר ברנשטיין על העזרה בתחום הספרות הרוסית; לפרופ' בועז הוס על העזרה בהתמצאות ברחבי התנועה התיאוסופית; לד"ר אליעזר מלכיאלי על העזרה בארגון המחשבות בשדה האתיקה; לפורום "קהלת" על מלגת מחקר נדיבה; לעמיתי לתוכנית הדוקטורנטים – יאיר הלוי, אהרן

רוז, שי לוי, שאולי שארף, מורן נגיד, והרב איתם הנקין שנלקח מאיתנו ביד מרצחים אכזרית; למר לודוביקו אינאודי על מאות שעות של האזנה ודיוק; לכל אותם ה'יחידים' הפוסעים בעקבות צייטלין כיום ואשר מעניקים לא פעם סיוע ועצה טובה – ליהודה דב בער זירקינד, סאם גלאובר־זימרה, אבי צבי טאוב ויוסי שווייג; לחבורת 'קדם' על החייאת השפה הדתית – שאול דה־מלאך, מתנאל בראלי, אהוביה גורן, אביטל לוי, זאב גינזבורג ואושרי ברוך; לידידי ורעי ר' שמואל מרצבך שדעתו הרחבה וידיו האמונות והמסורות העניקו לחיבור את צורתו הסופית והנאה; לפרופ' אבי אלקיים שפתח בפניי למן הרגע הראשון את דלתי הוצאת "אידרא" בהערכה ובחביבות.

לאשתי צופיה, ולכל ילדינו, על החיים, המשמעות וכל השאר.

חלק א

פרקי חיים והגות

פתיחה

בחלק זה שני פרקים. הפרק הראשון יעסוק בתולדות חייו של צייטלין 'ממעוף הציפור', והללו יסייעו לקורא להתמצא בפרקי הספר שידונו בהגותו.

הפרק השני יסקור את האפיונים שניתנו עד היום להגותו של צייטלין ולשינויים שחלו בה בשלבים השונים של חייו. מרבית העוסקים באפיונים ובשינויים עשו זאת – על פי רוב – בקווים כלליים מאוד ומבלי לרדת לפרטים באופן מדויק. צייטלין המוקדם מתואר על ידם כיוצר עברי מודרניסטי, ניאורומנטי, בעל הגות קיומית פסימיסטית העוסקת ב"שאלות האדורות" – ואילו צייטלין המאוחר כהוגה דתי משיחי, העוסק בתרגום הזהר ובייסוד חבורות מיסטיות. את התהליכים שהובילו מזה המוקדם אל זה המאוחר יש שאפיינו כ"חזרה בתשובה" או כ"מפנה דתי", ויש שאפיינו כ"בקשה תמידית" של האלוהים שלא ידעה מנוח. בהתאם לאפיונים אלה, גם נקבעו תאריכים מסוימים, 'תחנות' משמעותיות במסעו של צייטלין המוקדם אל צייטלין המאוחר. הפרק השני יטייל ארוכות וקצרות במרחב הביוגרפי של צייטלין כדי להצביע על קשיי אפיון שונים שלא באו על פתרונם עד הנה.

צייטלין לא כתב הגות הדוקה ושיטתית. אדרבה, רבים תיארו את כתיבתו כקולחת וסואנת, כחסרת סדר ושיטה. "לא תמצאו אצל אותו סופר איזו שיטה מסוימה ותיאורית", כתב עליו ברדיצ'בסקי בשנת תר"ע (1910), "לא תמצאו בירור דברים במה שהוא דן, כי אם הוכחת דברים והשמעת דברים";¹ וכעבור עשור, מעל דפי "התקופה": "הכל סואן אצלו ברעש, בהמיה [...] שטף מילים הרבה ושואן מילים".² גם חבריו ותלמידיו אפיינו כך את הגותו, ולעיתים אף הפצירו בו להעלותה על הכתב בצורה מסודרת יותר. "משנת ר' הלל אינה 'קב ונקי' [...] אין כאן רק עניין של אי-סדר, של כאוס [...] הכל זורם, שוטף, עובר על גדותיו, מתפרץ".³

מאידך גיסא, קיימים כמה רעיונות, מוטיבים ותמות, השבים ועולים כמעט בכל מאמר ומסה. הללו אינם מנוסחים באיזמל חד, אך מתלכדים בסופו של דבר למבנה. כפי שנכתב במבוא, דרך זו לשרטוט מבנה הגותי עשויה להיות

נסלחת כאשר זוכרים שמדובר בהוגה עברי העומד תחת השפעתה של הספרות וההגות המזרח-אירופית. האם מבנה זה נשמר עם השנים? האם ניתן לעמוד על שינויים מסוימים שחלו בו? בכך יעסקו החלקים הבאים.

פרקי החיים והאפיונים השונים שייסקרו בחלק זה נועדו בעיקר לשפוך אור על הלך מחשבתו של צייטלין ולסייע בהערכה מחודשת של התפתחותו הרוחנית בראשית המאה העשרים ובמהלכה.

פרק ראשון

פרקי חיים

עוד בימי ילדותי שרר בלבי כאב עולמי לא ידעתי שחרו [...] היה בזה מעין הרגשה מוקדמת ממה שאדע וארגיש אחרי כן בהיותי לאיש, והיה בזה גם מעין רגש טמיר של אחריות, כאילו אני, הילד החלש והעלוב באיזו עִירה קטנה ברוסיה הלבנה, מחויב להושיע את המעונים, להציל נרדפים, להאכיל רעבים, לתת מחסה לבני בלי בית, להשיב את החוטאים בתשובה וללמד לתועים בינה.¹

וב ככל העדויות על שנות חייו המוקדמות של צייטלין, דוגמת שורות אלו, לקוחות מאוטוביוגרפיות שונות שכתב בשנות חייו המאוחרות. רוב הכותבים על צייטלין נסמכו עליהן – בפרט על האוטוביוגרפיה הרוחנית (והחלקית מאוד) "קְצוֹר תולדותיי" שפרסם בשנת תרפ"ח (1928) ועל פרקי הזיכרון שכתב לאחר מות ברנר בשנת תרפ"ב (1922).² על אלו ניתן להוסיף את הפרקים האוטוביוגרפיים הרבים ששילב בגוף מסותיו וכן את סדרת המאמרים "חיי" שפרסם ביידיש בשנת תרע"ג (1913) שעסקה בקורות הוריו ומשפחתו.³ תיאורים על אודות צייטלין נכתבו עוד בחייו. לכרך הראשון מסדרת הספרים "כתבים נבחרים", שיצאה לאור בוורשה בשנת תרע"א (1911) צירף יעקב פִּיכְמֵן הקדמה ובה מעין ביוגרפיה אינטלקטואלית.⁴ כתיבתו הייחודית של צייטלין ומראהו יוצא הדופן משכו כותבים ומבקרים שונים לתאר את דמותו במאמרי ביקורת ופולמוס – שלא לומר בקריקטורות. נוסף על אלו, בנו הצעיר, אלחנן, העלה את זיכרונותיו מ"בית הספרות" של אביו על גבי ספר בשנת תרצ"ז (1937).⁵ ותלמידו שמחה בונם אורבאך כתב מסה ארוכה בשם "מגילת חייו" שהתפרסמה ב"ספר צייטלין" בראשית שנת תש"ה (1944) – טרם היוודע דבר הירצחו.⁶

לאחר מותו התפרסמו כמה עשרות מאמרי זיכרון בעיתונות העברית, אך

הללו היו לרוב אנקדוטליים.⁷ יצחק שדה, שהיה תלמידו של צייטלין ברוסלאבל, שילב בספרו האוטוביוגרפי מספר רב של רישומים מעניינים על אודות צייטלין מתקופה זו.⁸ אורבאך הרחיב לימים את המסה שכתב לספר בשם "תולדות נשמה אחת: הלל צייטלין האיש ומשנתו", אולם גם ספר זה נסמך ברובו על תיאוריו של צייטלין עצמו.⁹ בנו הבכור של צייטלין, אהרן, עסק בקדחתנות בכתיבת קורות אביו ופרסם מספר רב של מסות ומאמרים על אודותיו.¹⁰

אולם בספרייה הלאומית מצויה עדות מוקדמת וישירה על שנות בגרותו של צייטלין – בדמות למעלה משלושים מכתבים וגלויות ששלח לאשר צבי גינצברג ("אחד העם") בין השנים תרנ"ו-תר"ס (1896-1900).¹¹ אומנם גם זו עדות פרי עטו, אך היא עוקבת אחר המאורעות תוך כדי התרחשותם. כך נחשפים פרטים רבים על אופיו, השקפותיו, תנאי חייו וחלומותיו בשנים שקדמו להופעתו על הבמה הציבורית. במכתב הראשון מה' באלול תרנ"ו (14.8.1896) מציג צייטלין את עצמו – רווק כבן עשרים וחמש המתגורר אצל אמו הענייה בקורמה ומפרנס אותה על ידי מתן שיעורים לילדים – בפני "אחד העם". את המכתב לא שלח צייטלין מביתו. הוא טרח עד לוורשה – מסע שעלה לו בסכום נכבד – כדי להפקיד בידי "אחד העם" את כתב היד הראשון שלו.¹² ברם כפי העולה מהמשך ההתכתבות, תוחלתו נכזבה משום ש"אחד העם" לא שהה באותה עת בוורשה (באותם ימים נערכו ההכנות האחרונות בברלין להופעת כתב העת החדש, "השלח"). את כתב היד, "תורת האדם" שמו, הותיר צייטלין במערכת "אחיאסף" וצירף לו את המכתב הבא:

אדוני אחד העם!

בן עיר קטנה אנכי ובתוך עיר קטנה אנכי יושב. הנני אחד מאותם הנקראים בשם אידאליסטים, או כפי שיקראם עמנו בשם: "לא יצלחו לכל מלאכה". מיום עמדי על דעתי קראתי בעיון רב כל ספרי ספרותנו העתיקה והחדשה, דרשתי, חקרתי, התבוננתי בכל מאמרי הסופרים למיניהם, לא הנחתי דבר קטן ודבר גדול בספרותנו שלא חרצתי עליו משפטי ושלל בקרתי בבקורת חופשית, נשאתי ונתתי בענין הלאומיות, ישוב א"י, תחית השפה, חקר ספרות ישראל, וגם מספרות הכללית לא הנחתי ידי: קראתי בעיון רב כל ספרי המופת למיניהם, ספרי המבקרים: בלינסקי, דוברליובוב, פיסארב, מכאילובסקי וכדומה, כל ספרי: ספנסר, בוקל, דארווין, מיל, דרפר,¹⁴ אועוועל [=היאָל],¹⁵ ספרי קורות הפילוסופיה רבים ושונים כמו: [מילה חתוכה], קונו פישר, וובר,¹⁶ וכדומה, ספרי פילוסופיה רבים במקוריהם הראשונים כמו: ספרי שפינוזה, קאנט וכדומה. נתתי אל

לבי לפתור גם את כל "השאלות הנצחיות", לתקן עולם במלכות
העבודה והשווי המוחלט, נמשכתי אחרי דעות טולסטוי וכדומה.

דיוקנו של צייטלין מצטייר במכתב זה כצעיר עני וחולם, אוטודידקט ושאפתן,
הקורא עברית, רוסית, גרמנית, אנגלית, יידיש וכנראה גם לטינית, ועומד במפגש
הדרכים שבין בית המדרש הישן, ההשכלה היהודית, התנועה הציונית והתרבות
הרוסית. הוא מציין באוזני "אחד העם" כי ניחן בכישרון פילוסופי ובכישרון
לכתוב בצורה פופולרית וכי הוא מעוניין לתרום לספרות העברית החדשה ספרים
ומאמרים "מנקודת ההשקפה האנושית הכללית כפי שנגלתה על ידי היהדות".¹⁷
מחלופת המכתבים הראשונה עולה כי היו לציטלין לא מעט ניסיונות
כתיבה ורעיונות לכתיבה בטרם החל לפרסם את סדרת המאמרים הראשונה שלו
ב"השלח" בשנת תרנ"ח (1898); ניסיונות ורעיונות שנדחו מסיבות שונות.¹⁸ כך
גם מתחוויר שבעבור חודשים אחדים, בראשית שנת תרנ"ז (1897), נישא צייטלין
לאסתר קונין וקבע את מגוריו בסמוך לבית הוריה באוברוביץ'. כעבור שנה
יעבור הזוג להומל, שם יחבור צייטלין ליוסף חיים ברנר ולשלום סנדר באום
ושם גם יתוודע לניטשה (במכתב שבו הציג את עצמו, כשנה ומחצה קודם לכן,
שמו של ניטשה אינו מופיע). מצבו הכלכלי יוסיף להיות כבי רע. הוא יפנה
עוד פעמים-מספר ל"אחד העם" ויבקש תמיכה כלכלית דחופה וכן משלוח של
ספרים שונים (בעיקר בגרמנית) שאינם ברשותו. "אל תדמה כי מצבי כמצב רוב
הסופרים", הוא מתאונן במכתב עוקב. ובמכתב אחר הוא מסיים: "מה נעשה
אם אין בכחנו לחטב עצים כהלל, לצוד דגים במכמורת כפטרוס השליח, לכתוב
ספרים גדולים כהטור מתוך דוחק ועניות יתירה. מה נעשה אם אין בנו הכוח
הגדול הזה... 'הרוח חפץ והגוף רפה כוח הנהו'..."¹⁹
זוהי אפוא התמונה המוקדמת והמדויקת ביותר של צייטלין המצויה בידינו.

קורמה: ילדות, בחרות ובגרות (1871-1897)

הלל צייטלין נולד בד' בסיון תרל"א (1871), בעיירה הבלארוסית קורמה
(Карма). בשנות נעוריו קיבל חינוך דתי, ולדבריו בהיותו כבן אחת-עשרה אף
נתפרסם כעילוי. הוא שקד על לימוד הגמרא וההלכה כמו גם על ספרי חסידות,
מוסר, דרוש, מחקר וקבלה.²⁰ משנתה של חסידות חב"ד שבתה את ליבו. אמו
הייתה ממשפחה חב"דית מיוחסת. רבה של קורמה, רבי זלמן דוכמאן, היה
מתלמידי רבי אייזיק מהומל (מחשובי חסידי חב"ד בדור הראשון והשני), וציטלין
האזין לדרשותיו החב"דיות. כנער, כששהה אביו לרגל מסחרו בעיר רציצ'א
(Рэчыца), נלווה אליו ונפגש עם האדמו"ר שלום דובער שניאורסון, מאדמו"רי

חב"ד-קאפוסט.²¹ באותה תקופה, על פי עדותו, הגיע צייטלין להתנסויות דתיות עמוקות וממושכות: "בנוהג שבעולם אדם נמצא במצב של אכסטזה רגעים או שעות ביום, אבל אנכי נמצאתי אז במצב של אכסטזה כל הימים וכל הלילות".²² תיאורים קצרים נוספים על אודות תקופת ילדותו מופיעים ברשימותיו המאוחרות. בספרון משנות השלושים הוא מתאר:

עודני ילד כבן עשר ואני בוחר שעה שאין אבי בביתי ואין כל איש זר בבית, ואני פותח את ספר התהילים וקורא ושופך דמעות בקראי בתהילים כ"ב, ל"ח ועוד. הרגשתי רגש של הקלה אחר שבכיתי למדי בקריאת המזמורים ההם. קורא אני "אלי, אלי, למה עזבתני" ובוכה, קורא "תפילה לעני כי יעטוף" ובוכה, קורא "כי עוונותי עברו ראשי" ובוכה [...] אינני יודע עוד מה טיבו של אדם המרגיש עצמו עזוב מאלוהים, אינני יודע עוד את טיבם של חטאים, עוונות ופשעים, ואינני יודע עוד מה זה היות נרדף ומעונה בידי רשעים, ואני לבי קרוע לקרעים על עֲנִים של כל אלה.

לא תמיד ענה אותי כאב זה. חייתי ברוב הימים ככל הילדים וידעתי כמוהם גם הוללות ושובבות. אבל במקום טמיר בלב חי בלבי תמיד הכאב.²³

זמן-מה לאחר מכן גברו עליו "תאוות נוער ותסיסות שונות, ביניהן תסיסת ההשכלה".²⁴ לדבריו, כתיבתם של הסופרים המשכילים השפיעה עליו השפעה מכרעת ויצרה בו ניכור פנימי בנוגע לחסידות.²⁵ במקביל, בהיותו בן חמש-עשרה קרסו עסקיו של אביו, ועל צייטלין נפל עול הפרנסה; ומגיל שש-עשרה החל לנדוד כדי לשמש מורה פרטי בעיירות שונות.²⁶ על פי תיאורו, נמשכו נדודים אלה שבע שנים.²⁷

בנדודיו רכש צייטלין השכלה כללית בתחומי הפילוסופיה, המדעים והספרות, ואף למד להכיר מקרוב "את כל שפלותם וגסותם של בני האדם".²⁸ את מצבו באותן שנים תיאר כ"כף הקלע של עיניי גשם ורוח גם יחד". אמונתו התערערה. בחודש אדר של שנת תרנ"ז (1897) הוא כותב ל"אחד העם":

יש אשר אשוב לערוך [מאמר] 'בעלי החב"ד ודעותיהם בחקר אלוה', דבר הקרוב לי מאוד לפני כשרוני, אך אפונה [=אסתפק, אתמה] אם יכון לפרסם מאמר כזה, ומה גם כי לא אדע מה הוא הסגנון אשר אבחר לי בעריכת מאמר כזה. לדבר את כל אשר עם לבבי – ירא אנכי להקניט את האוונים. לגלות טפח ולכסות

טפחיים – אין זה מדרך מאמר פופולרי [...] לערוך דעות בעלי החב"ד בלא כל ביקורת – גם דרך זה לא יתכן מטעמים המובנים מעצמם.

בשנת תרס"א (1901), במאמר מעל דפי "הדור", הוא אף יתבטא ביתר חריפות:

כולנו יודעים כי הרבה דברים טובים בחסידות [...] אבל עלינו להזכיר תמיד את הצד השני של המטבע, את מנהגי השטות שהביאה עמה, כי אישרה וקיימה את הבערות, כי בסיבתה ועל ידה הרבה אנשים מאחינו הדוקים בכל ההבל אשר נחלו מאבותיהם, כי מחזקת היא את ידי הצבועים והנוכלים, כי משלחנה נהנים כל הני מלחכי פנכה.²⁹

בשנת תרנ"ז (1897) הוא מבשר ל"אחד העם" כי נתאחר בכתיבה משום ש"לקח ריחיים על צווארו" – התחתן. על אשתו, אסתר קונין, לא נשתמר כל מידע מתקופה זו (ומידע מועט מאוד נשתמר מתקופות מאוחרות יותר). את המכתבים הוא מבקש למען תחילה אל בית הוריה באוברוביץ' (Уваровичы), ולאחר מכן לכתובת אחרת בעיירה זו. בנו הבכור, שייולד שם כשנה לאחר מכן, ייקרא על שם אביו – אהרן אליעזר.³⁰

הומל, רוסלאבל, קייב: חוג ידידים ונכר (1898-1904)

בשנת תרנ"ח (1898) העתיק צייטלין את מקום מגוריו לעיירה הומל (Гомель), שם חבר לכמה צעירים מבקשי דרך – ביניהם יוסף חיים ברנר, אורי ניסן גנסין וזלמן יצחק אנכי. כעבור זמן-מה שב צייטלין לנדוד כדי למצוא את פרנסתו. משפחתו המשיכה להתגורר בהומל.

על אותו חוג בהומל נשתמרו כמה עדויות מעניינות. ברנר תיאר את האווירה בו ברומנים "בחורף" ו"מסביב לנקודה" שהתפרסמו בהמשכים ב"השלח" בשנים תרס"ב (1902) ותרס"ד (1904).³¹ מדובר היה בקומץ בחורי ישיבה לשעבר המגלים עניין רב בתנועות הרעיוניות החדשות ובשאלת העם היהודי, בוויכוחים מרים ובמסיבות חברים. כולם רווקים (להוציא צייטלין); "כולם נקובים בשמות ואנשי ספר, שהיו רואים את עצמם מיוחדים, לא-דומים לאחרים, מקוריים, אנשים שלא מן ההמון ושלא מן השוק. כל אחד ואחד מהם היה יחיד בעיניו, יחיד האומר 'רשוני'". "כנופיה זו", מוסיף ברנר, "חשבה את עצמה לחופשייה, לאמיצה, למיוחדת, לחידה".³²

כעבור שנים תיאר ברנר את יחסיו עם צייטלין באותה תקופה. ברנר היה אז נער צעיר כבן שמונה-עשרה, ואילו צייטלין מבוגר כבן עשרים ושמונה.³³ "הוא היה הסופר הראשון שראיתי פנים אל פנים", הוא כותב, "שהערצתי, שהתאבקתי בעפר רגליו, ששאפתי לשוחח איתו, לשמוע מפיו דברי תורה".³⁴ ברנר הביא לציטלין את "ראשית ביכורי פרי עטו" כדי לשמוע את חוות דעתו, וחש מאושר כאשר סייע לציטלין להעתיק בעבור הדפוס חלקים ממאמריו או פרקים מספרו "ברוך שפינוזה".³⁵

בזיכרונותיו תיאר צייטלין את החוג ככזה שעמד מחוץ ללאומיות ומחוץ לסוציאליזם ולא עסק בשאלות של אומנות ושל מדע. "נושאי שיחתנו היו תמיד – השאלות העולמיות, השאלות האזרחיות, השאלות על דבר עצם החיים על דבר תוכן החיים ועל דבר תכלית החיים".³⁶ צייטלין עצמו הגיע להומל תחת השפעתו המכרעת של טולסטוי, שתידון בהרחבה להלן בפרק החמישי. באותו חוג בלטה דמותו של שלום סנדר באום ('אוריאל דוידובסקי' בסיפורי ברנר), שלדברי צייטלין "על אף שנמנה על תלמידיו של ניטשה, הנה בכל ימי חי לא הזדמן לי לראות אישיות מוסרית כבאום זה [...] מימי לא ראיתי איש חדור רטט פנימי, עמוק וקדוש לפני האינסוף, כאיש הזה".³⁷ לימים, כאשר יכתוב צייטלין את האוטוביוגרפיה הרוחנית שלו, יציין כי באום הוא שלימדו את עומקם של שופנהאואר, הרטמן וניטשה.³⁸

בסופה של שנת תרנ"ח (1898) ישלח צייטלין ל"אחד העם" את הפרק הראשון מסדרת המאמרים "הטוב והרע: על פי השקפת חכמי ישראל וחכמי העמים" – שיהיה גם הפרסום הראשון שלו בעיתונות העברית. "לבי ונפשי מסורים לדבר הזה", הוא כותב לו –

במאמרים אלה צריך אני לברר היטב את יחסי לדעות השונות ולרוחות השונות המנשבות כעת בספרות ובחיים [...] מתוך בירור השיטות והדעות ההן, יבורר לנו גם יחוסנו אל היהדות ומה יש לקוות ממנה.

במכתביו ל"אחד העם" מונה צייטלין את ההוגים השונים שבהם יעסוק ואת תוכניתו השאפתנית להקיף מספר רב של תקופות ושיטות. בכל אלו, יציין במכתב אחר, הוא מרגיש כבן בית. לדברי יעקב גולומב, "הטוב והרע" היה למעשה לקסיקון מתומצת של פילוסופיה – דבר חסר תקדים בספרות העברית המודרנית. רוחב היריעה שלו חושף את הבקאות האוטודידקטיות של צייטלין".³⁹ עד למעבר לוויילנה בשנת תרס"ה (1905) יפרסם צייטלין סדרת מאמרים הגותית נוספת ב"השלח" ("לחשובנו של עולם"), ספר על ברוך שפינוזה, מסות

בשבועון "הדור" בנוגע לתנועה הציונית וכמה רשימות קצרות בנימה פסימיסטית ב"הצפה". הללו יידונו בפירוט להלן בפרק הרביעי.

בשנת תר"ס (1900) ינדוד צייטלין מביתו לרוסלאבל (Рославль) שבמערב רוסיה, שם ישמש מורה פרטי משך שנים-מספר לילדי משפחת לנדוברג.⁴⁰ על שנים אלו שמורים תיאורים רבים בזיכרונותיו של יצחק שדה (לנדוברג), לימים מפקד הפלמ"ח. לדבריו, "אברך יהודי חיוור וצנום, שזקנו צהוב, בלוריתו עבה ועיניו גדולות, בא לביתנו וכבש את לבנו בלהט נשמתו [...] היה זה הגדול והחשוב במאורעות חיינו ברוסלובל".⁴¹ בשנת תרס"ג (1903) יתחולל פוגרום קישינב הראשון שיפגע קשות גם בהומל.⁴² בשנת תרס"ד (1904) ישהה צייטלין תקופה קצרה בקייב, כדי לשמש מורה פרטי לכמה תלמידי גימנסיה. שם גם ייפגש פנים אל פנים עם לב שסטוב (יהודה לייב שוורצמן), הוגה ומבקר ספרות נחשב ברוסיה, שמפעליו ההגותיים באותן שנים טבועים בחותם "האדם הסובל". מפגש זה ישפיע על צייטלין עמוקות.⁴³

צייטלין גם יצטרף בשנים אלו לתנועה הציונית וייתול חלק בקונגרסים החמישי (תרס"א; 1901), השישי (תרס"ג; 1903) והשביעי (תרס"ה; 1905) – כאיש התנועה הטריטוריאלי.⁴⁴ פעילות זו תידון להלן בפרק השישי.

הלל צייטלין (יושב, שני מימין) עם חברי מערכת עיתון "הזמן", וילנה, 1905. שיערו בתמונה זו עודנו קצר ומבנה גופו כשל אברך צנום. מצטרפת לכך המחוזה (הדתית?) של תחיבת היד למעיל. האוסף הלאומי לתצלומים על שם משפחת פריצקר, הספרייה הלאומית.

וילנה: מהפכות וטלטלות (1905-1906)

בשנת תרס"ה (1905), בהיותו כבן שלושים וארבע, עקר צייטלין עם בני ביתו לוילנה בעקבות הזמנה לשמש אחד מ"מנהלי המערכת וחבריה הקבועים" בעיתון "הזמן".⁴⁵ תקופת וילנה, שארכה כשנתיים, הייתה רבת מהפכות ותהפוכות במזרח אירופה – מלחמת רוסיה-יפן וניסיון ההפיכה ברוסיה, התסכול שנצבר בחברה הרוסית והמהומות שפרצו כתוצאה ממנו, הפרעות ביהודים שהלכו והחריפו עד לשיאן באודסה ובפוגרומים של ארגוני "המאות השחורות", הגירה מסיבית של יהודים מתחום המושב ודחיית תוכנית אוגנדה בקונגרס הציוני השביעי, ועוד. כך גם בחייו וביצירתו של צייטלין – די לציין כי כאשר יעזוב את וילנה שפת הכתיבה העיקרית שלו תהיה יידיש, ספריו ומסותיו יחלו לעסוק בהרחבה בחסידות ופעילותו הפוליטית כמעט שתחדל. תקופה זו לא קיבלה עדיין את מקומה הראוי במחקר, והיא תידון בהרחבה להלן בפרקים השישי והשביעי.⁴⁶ צייטלין מפרסם בתקופה זו למעלה ממאה טורים, מאמרים ומסות, ומתבלט ככותב מוכשר כמו גם כפובליציסט חריף. הוא עוסק בסוגיות פוליטיות וחברתיות (מצבם הכלכלי הירוד של היהודים, האנטישמיות באירופה וביקורת התנועה הציונית) – לצד סוגיות הגותיות ואסתטיות.⁴⁷ פריחת הספרות והשירה העברית החדשה באותה עת מספקת לו מושאי התייחסות חדשות לבקרים, והוא מפרסם סקירות ומאמרי ביקורת. את מאמריו ההגותיים מעטרים קטעי שירה – הוא מצטט, לעיתים קרובות (בשפת המקור) מפושקין ומלרמונטוב, משייקספיר ומהינה. מאמריו על אודות חיי ניטשה ויצירתו מתפרסמים בירחון הספרותי של "הזמן", בעריכת דוד פרישמן.

הטלטלות שחווה צייטלין במהלך תקופה זו מקבלות ביטוי מתומצת במאמר "על שום מה?" שהוא מפרסם בערב ראש השנה תרס"ו (1905) – מאמר שהוא מעין כתב אישום מפתיע בעוצמתו כנגד שיטות המחשבה המטריאליסטיות המתיימרות להעניק מענה כולל לשאלת החיים. צייטלין מגחיק תחילה את אוצר המושגים הפוזיטיביסטי,⁴⁸ ולאחר מכן את זה המרקסיסטי ואף הפוליטי בכללו, תוך תיאור אימת המוות הישירה שממנה לדעתו כל אלו מגסים לחמוק:

מה יעשה איש, היודע ששיטות חולפות ועוברות והשאלות על מקומן עומדות והחיים כל כך קשים ורעים והאוויר כל כך מחניק והחושך כל כך גדול ואין להכיר ואין לדעת ואין לצאת מן האופל והתהום והצעקה מתפרצת ואין שומעה והאנחה שוברת ואין אזניים לה? [...]
והחיים – חיי, והמוות – מותי, וכל 'קידמה' לא תתן תוכן לחיי ולא תרחיק ממני את בהלת המוות.⁴⁹

בסופה של אותה שנה הוא יפרסם בידיש את סדרת המאמרים "געגועים ליופי", שתסמן את המפנה הדתי-חסידי המתגבש בחייו וביצירתו.⁵⁰ "היו אלה קטעי אגדה ופירושים", נזכר לימים זלמן שניאור, "לקוטים מן התלמוד ומן המדרשים. הללו פקחו את עינינו לראות, ראיית עיון ראשונה, את הפנינים המתגוללות בכל הישן הנשאר תמיד חדש".⁵¹ גם אלו יידונו להלן.

ורשה: סימבוליזם ומיסטיקה (1907-1913)

בראשית שנת תרס"ז (1906) הוזמן צייטלין לוורשה על ידי שמואל יצקן לשמש עורך לשבועון חדש. יצקן היה המוציא לאור של עיתון יומי נפוץ בשם "אידישעס טאגעבלאט", שהחל להופיע כשנה קודם לכן, וכעת התעתד להוציא לאור את ה"אידישעס וואכענבלאט". צייטלין פונה במכתב אל ברדיצ'בסקי כדי שהלה ישלח לו סיפורים ומאמרים קצרים: "בהוואכענבלאט הנני עצמי העורך, ובין תבין בעצמך שאתן ליצירותיך תמיד משפט הבכורה".⁵² כעבור שנה יתאחד השבועון עם העיתון היומי, והם יחלו להופיע תחת השם "היינט" – עיתון שיהפוך עד מהרה לאחד העיתונים הפופולריים ביותר במזרח אירופה.

בוורשה יחיה צייטלין את כל מחצית חייו השנייה, משך שלושים וחמש שנה, ויבסס את מעמדו בעיתונות היהודית כפובליציסט וכיוצר מן השורה הראשונה. הוא יכתוב שניים-שלושה טורים מדי שבוע, ולעיתים גם ארבעה. כתובתו, ברחוב שלסקה 60, תהפוך למוקד עלייה לרגל ולסלון ספרותי של ממש.⁵³ כך תיאר המוציא לאור שלמה שְׂרֶבְרֶק את ביקוריו בביתו של צייטלין:

כמה פעמים שביקרתי בביתו תמיד מצאתיו בסוד חכמים ונבונים, והם התייחסו אליי, לכל דיבור שלי, בהערצה גדולה [...] כשנכנסתי לבית צייטלין הייתה הרגשתי שאני נכנס להיכל, למעון קדוש ונזיר, המכיר את כל הוויות העולם, את סערת החיים ושאונו, ובו בזמן הוא מקדש את כל מחשבותיו [...] הלל צייטלין האיש עלה בהרבה על הלל צייטלין הסופר, דבר שהוא נדיר מאוד בעולם הספרות. השפעתו הייתה מורגשת על האורחים גם אם לא שמעו דבר מפיו, רק בהמצאם בחברתו הרגישו כאילו אור נאצל עליהם מדמותו.⁵⁴

לצד טורים בעיתונות היומית, צייטלין מפרסם בשנים אלו מאמרי הגות בקבצים שונים, דוגמת "המעורר" של ברנר, "נתיבות" של לחובר, ו"הבוקר", "רשפים" ו"הספרות" של פרישמן. בזה האחרון מתפרסמים בין השנים תרס"ח-תר"ע (1908-1909) כמה מאמרים חדשניים, הכורכים קבלה וחסידות

עם סימבוליזם וכתובה קיומית-דתית – "שכינה", "יופי של מעלה", "החסידות" ו"הצימאון".

בשנת תרס"ח (1908), בעקבות "שעוריית המילה" שטלטלה את ורשה וזלגה גם לעיתונות הפולנית, מפרסם צייטלין את סדרת המאמרים "מכתבים לנוער היהודי" וסדרות נוספות.⁵⁵ בנו הקטן של יהודי מתבולל נפטר, וה"חברא קדישא" סירבו לקבור אותו עד שיעבור ברית מילה – מה שעורר את זעמם של כמה סופרים שתבעו לבטל את "המנהג הברברי". בסדרה זו, שמאמריה הופיעו כמעט מדי יום בעמודים הראשונים של ה"היינט", דן צייטלין מחדש בתפקידו של העם היהודי ושליוחותו הייחודית, במהותן של המצוות ובתופעת הנבואה. באותה תקופה הוא מהרהר ב"זרם רליגיוזי חדש" שצריך להתגלות בחיים היהודיים. כל זניחת הדת המתפתחת בקרב הדור החדש – בטעות יסודה. לדעתו, בני הדור הצעיר סבורים כי עברה שעתה של הדת מן העולם, ברם הללו אינם יודעים כי "עתה, דווקא עתה, הגיעה שעתה של רליגיה טהורה ואמיתית".⁵⁶

בקריאות אלו קנה לעצמו צייטלין עדת מעריצים, אך גם לא מעט אויבים. הן הפכו עד מהרה מושא ללעג ולביקורת קטלנית מצד פובליציסטים מרכזיים. בשנת תר"ע (1910) הוא מפרסם סקירה מלאה ייאוש וזעם על אודות מצב העיתונות, היצירה והספרות, ותוקף את השרלטנות והשקר שבעיתונות היומית (ובפרט את אותם פובליציסטים שיצאו כנגדו), את העורכים העוסקים בפלגנות ובריבי מפלגות, את "עמי הארץ" שהשתתפו ב"ועידת טשרנוביץ",⁵⁷ ואת כתבי העת הגדולים שרובם ככולם "בית הקברות, מזון ל'תולעים ספרותיים'", המפיצים "ספרות בלי לב, בלי נשמה, ספרות סמרטוטית, ספרות מימית".⁵⁸ העם לדידו מפוזר ומפורד, פרעות וחורבנות אוכלים בו בכל פה – ואנשי העט "משליכים רפש וחלאה" על היוצרים המנסים להבריא.

הביקורת על צייטלין הגיעה לשפל עם מעברו של צייטלין מה"היינט" לעיתון החדש "דער מאמענט" בראשית שנת תרע"א (1910). גם ה"מאמענט" יהפוך לעיתון פופולרי המופץ בעשרות אלפי עותקים, ושני עיתונים אלו יתחרו זה בזה משך שלושים שנה – עד לסגירתם סמוך לפרוץ מלחמת העולם השנייה. באותה שנה יוציא צייטלין לאור גם כמה אסופות מיצירתו והגותו וספרונים-מספר על החסידות שיידונו להלן בפרקים השביעי והשמיני.⁵⁹ הפער שבין צייטלין הפובליציסט החריף ובין צייטלין ההוגה, המקובל והחסיד מתבלט בתקופה זו.⁶⁰ מערכת ה"היינט" גם איננה סולחת לו על המעבר ל"מאמענט" ופותחת בסדרה של השמצות והתכתשויות פומביות כנגדו – השמצות העוברות אט-אט מן המדורים האחוריים של העיתון, העוסקים בחיי היהודים בוורשה, אל הכותרות הראשיות. אלו יידונו בקצרה להלן בפרק השני.

את שיאה של ההגות הכתובה של צייטלין בתקופה שקדמה למלחמת העולם

הראשונה ניתן לראות במסה "בחביון הנשמה" משנת תרע"ג (1913).⁶¹ מסה זו הייתה אמורה לשמש מבוא לספר שמעולם לא פורסם בנושא "המדע על דבר הדת", כמענה לספרו של ויליאם ג'יימס "החווייה הדתית לסוגיה". ספרו של ג'יימס הופיע בשנת תרס"ב (1902) והוכר עד מהרה כפורץ דרך בכל הנוגע לפסיכולוגיה של האדם הדתי. הוא תורגם לרוסית בשנת תר"ע (1910) בכתב העת "רוסקאיה מיסל" [= "מחשבה רוסית"], שקידם באותה עת תנועות תחייה דתיות שונות שייסקרו להלן בפרקים השביעי והעשירי. ברם לדידו של צייטלין, ג'יימס פתח את ה"היכלות החיצוניים" של החוויה הדתית, אך "את ההיכלות הפנימיים לא ראה". ריבוי הגוונים שהציג היה בעוכריו, ולא אפשר לו לראות את מקורה האחד והמדויק של הדת: חוויית ה"השתוממות" לנוכח סבל. קביעה זו תונהר להלן בפרק השמיני.

ורשה: מלחמת העולם הראשונה (1914-1917)

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה החלו להסתופף בוורשה עשרות אלפי פליטים – יהודים מערי השדה שהוגלו על ידי הצבא הרוסי הנסוג בחשד בגידה. גם שיעור המובטלים באוכלוסייה המקומית האמיר מאוד עקב הפסקת הסחר עם רוסיה ועזיבתם של רבים מעשירי העיר.⁶² מצב חדש זה, שהיה אסון הומניטרי של ממש, העסיק את צייטלין תקופה ארוכה. בעשרות טורים ומאמרים הוא מבקש סיוע בעבור כל אותם חסרי בית שמצאו מחסה במוסדות הציבור בעיר וניזונו מקרנות חסד שונות.⁶³ מאז ומעולם תיאר צייטלין את המלחמה כזוועה, אך את מלחמת העולם הוא ראה כ"גזרת כליה על האנושות".⁶⁴ "את מה שהינכם מעניקים לאחיכם הפליטים – אל תכנו בשם 'נדבה'", הוא יגער באנשי ורשה, "במקרים כאלו אסור להיות מחושבים מדי. מסרו את כל החשבונות – האהבה האמיתית איננה יודעת מחשבונות. השכול הוא גדול – בואו אליו במלוא הרגש שלכם; הסבל הוא גדול – בואו אליו עם כל הונכם".⁶⁵

פעילותו הציבורית של צייטלין במהלך שנות המלחמה לא נחקרה בידי רושמי קורותיו, בין היתר בגין הרושם הרוחני שעלה מתיאורו האוטוביוגרפי – "בשנות תרע"ד ותרע"ה שרוי הייתי כמעט באותו המצב של אכסטזה שנמצאתי בו בראשית הכרתי את החב"ד".⁶⁶ צייטלין מצטייר כמי שהסתגר בדלי"ת אמותיו ועסק אך ורק בתפילה ובלימוד קבלה. אולם העיתונות היומית בוורשה מעלה תמונה כמעט הפוכה: צייטלין הופך פעיל בשדה החברתי, שמשותף ומביע עמדה בכל נושא שעל הפרק. מאמריו ממשיכים להופיע בקביעות לאורך כל שנות המלחמה, ואף בקצב מוגבר – כשלוש מאות (!) טורים ומאמרי דעה בתקופה בת כארבע שנים.

יתרה מכך: כשנה לאחר פרוץ המלחמה, בקיץ תרע"ה (1915), נופלים לידי הגרמנים חלקים נרחבים מפולין והדבר מאפשר לראשונה עריכת בחירות לוועד הקהילה, כמו גם למועצת העיר והמדינה. במקביל, מוענקים רישיונות פעולה לארגונים חברתיים, איגודים מקצועיים ואגודות תרבות.

צייטלין נטל חלק בייסוד הסתדרות המורים היהודים בוורשה, בהקמת "אגודת הסופרים והעיתונאים", בכתיבת תוכניות לימוד לבתי ספר ובהוראה בסמינרים. שיאה של פעילות חברתית זו יהיה חלקו החשוב של צייטלין בייסוד התנועה הפולקיסטית, ה"ידישע פאלקס-פארטיי", בשנת תרע"ו (1916), ובהובלתה. פעילות זו תיסקר להלן בפרק העשירי.

אומנם במקביל לכל הפעילות החברתית מתגברת בצייטלין גם נטייתו הרוחנית. בשנת תרע"ז (1917) הוא החל לערוך יומן ובו הרהורים, פירושי חסידות, חוויות מיסטיות, דברי חיזוק ותוכחה כלפי עצמו, תיאור חלומות וחזיונות בהקיץ, רעיונות משיחיים, חישובי קץ ותפילות. חלקו הראשון של היומן מתפרסם מאוחר יותר מעל דפי "התקופה", והוא אף חותר להוציא את כולו לאור כספר.⁶⁷ המפלגה, הסתדרות המורים, אגודת הסופרים, ההוראה – כל אלו אינם מספקים את מאווייו הרוחניים ושאיפותיו הדתיות. "כל האנרגיה שלי", הוא מציין ביומנו בחריפות, "נתונה היא תמיד למוסדות זרים ולמפלגות זרות לי לפי עצם מהותן".⁶⁸ הסבל מטלטל אותו בין העולמות העליונים ובין מצוקתם החומרית והרוחנית של אחיו היהודים. הנה כי כן, דיוקנו של הוגה דעות ואיש רוח העומד בתקופה סוערת פשוטו כמשמעו "על גבול שני עולמות".

ורשה: פרקי תשובה ורוח (1918-1924)

עם נסיגת הצבא הגרמני בשנת תרע"ח (1918) לא הסתיימו תלאותיהם של יהודי מזרח אירופה. מהומות ופרעות ביהודים פרצו בפולין בקנה מידה רחב. המהפכה הבולשביקית ברוסיה שהתרחשה בתרע"ז (1917) הייתה רק יריית פתיחה למלחמת אזרחים ממושכת בת מספר שנים ברוסיה, והמלחמה הפולנית-סובייטית (תרע"ט-תרפ"א; 1919-1921) הגיעה בסופו של דבר עד ורשה.

תוך כדי ההתרחשויות רחבות ההיקף הללו, מוציא צייטלין לאור באופן עצמאי את כתב העת "הלל צייטלינג'ס בלעטלעך", שתהיה הראשונה ב"חבורת התשובה" שלו.⁶⁹ לכינוס המאמרים בחוברת זו מטרה ש"אינה מסחרית או פוליטית". ב"מכתב אל העם היהודי" המופיע בסופה פונה צייטלין אל הקוראים ומתאר את ההרס והחורבן הגדול בעיירות ישראל, את הזיוף והאיוולת שבפוליטיקה, ואת המוצא היחיד לדבריו מכל אלו: הקמת תנועה משיחית – כזו שתקבץ את

מבקשי האמת, תיטיב את מצב המוסר, תתקן את חיי היחיד והחברה ברוח קדושה וטהרה, ותהיה תנועה "פנימית, מוציאה לחירות ומלהיבה".⁷⁰ בבמה ספרותית אחרת שצייטלין מייסד בשנת תר"ף (1920), "דער סנה" [=הסנה], הוא מתאר בדברי הפתיחה את סבלו של העם היהודי וכאבו, את סגידתם של האנשים לאידיאלוגיות שונות (בכלל זה את סגידתם ל'אורתודוקסיה' מיוחדת), וקורא לתשובה המסוגלת – על פי דברי התלמוד – להביא את הגאולה: טהרת הכוונה וזיכון הלב, שיפור המעשים והתעלות נפשית, התרחקות מזיוף ורמאות ושאיפה לחיים גדולים וקדושים.⁷¹ עם השנים, יוציא צייטלין לאור חוברות וספרונים נוספים. אל קריאתו ל"תשובה" רוחנית הוא יצרף גם קריאות דתיות יותר לשמירת תורה ומצוות. "עול התורה והמצוות הוא אמנם קשה", יכתוב בשנת תרפ"ה (1925), "אך משמח את הלב הרבה יותר ממנעמי התרבות המודרנית".⁷² כך גם מתאר שמחה בונם אורבאך, שהיה תלמידו של צייטלין בוורשה:

התחיל צייטלין לשאת נאומי תשובה בבתי המדרש השונים, וקרא לשוב אל התורה ומצוות בפועל ובמעשה, לקיום המצוות בכל דקדוקיהם ופרטיהם ממש – 'מי ייתן ואוכל ללכת מבית לבית, מחדר לחדר, ולהתחנן לפני בני הנוער לקיים את מצוות תפילין' – הכריז פעם עוד בכתלי בית אגודת הסופרים על רחוב טלומצקה; ההד היחיד של דבריו היה הלעג וההיתול של אנשי העט, והשנאה הפראית של ה'מאמינים'.⁷³

אותה "שנאה פראית" באה לידי ביטוי במעשי אלימות של ממש שהופנו כלפיו מצד צעירי "אגודת ישראל". הוא הואשם מעל דפי העיתונות החרדית ב"אפיקורסות", תוך ציטוט חלקי של משפטים מיצירותיו המוקדמות.⁷⁴ החל משנת תרע"ט (1919) הוא קורא במאמרים ובחוברות לייסוד "אגודות של יחידים" שיובילו את תנועת ההתחדשות הדתית-חברתית. "ישועת העולם בכלל, וישועת ישראל בפרט, לא תבוא משיפורים טכניים או כלכליים, אלא משיבה והתרוממות אל הדתי-אתי – קודם של יחידים ולאחר מכן של קהילות".⁷⁵ קריאות אלו נמשכו, בגוונים ובדגשים שונים, עד לשלהי שנות השלושים, ויידונו להלן בפרק העשירי והאחד-עשר.

בשנות העשרים כתיבתו ההגותית של צייטלין מגיעה להבשלה מסוימת, עם פרסומן של כמה מסות ארוכות ברבעון הספרותי "התקופה" של פרישמן; ביניהן כמה מסות העוסקות בהרחבה בתורת הסוד היהודית.⁷⁶ סוגה זו בכתבתו מסתיימת במפתיע. המסה "מתהומות הספק והיאוש", מהשנים תרפ"ג-תרפ"ד

(1923) תהא אקורד הסיום של כתיבת הגות עצמאית ומקורית, בהיקף רחב, תוך הסתמכות על מקורות השראה מגוונים.⁷⁷ צייטלין ימשיך לעסוק בענייני השעה מעל דפי ה"מאמענט", ואף יכתוב לשלל עיתונים, כתבי עת ומאספים – אך כתיבות אלו תהיינה קצרות ומצומצמות בהיקפן.

בשנים אלו, תרפ"ג-תרפ"ד (1923-1924), החל צייטלין גם את הגדול והמורכב במפעליו ההגותיים – תרגום וביאור ספר הזהר, על פי הצעה שקיבל מהוצאת "ענינות". לדבריו, הוא אינו עוסק ב"ליקוטים ודרושים" – כמו ניסיונות-מספר שנעשו לפניו – אלא בהעתקת הזהר כולו מראשיתו ועד סופו ל"עברית מדויקת" עם "פירוש מדעי ותורתי".⁷⁸ את מלאכת התרגום הוא רואה כ"עבודת קודש", ואת העוסקים בה כ"כהנים המשרתים במקדשה של המחשבה הגבוהה".⁷⁹ לאחר סגירת ההוצאה המשיך צייטלין את מפעל התרגום והביאור באופן עצמאי, אך זה לא הגיע לידינו.

מפעלים אלו – החוברות, האגודות, ספר ה"זהר", כמו גם פרסום היומן המיסטי, התפילות והקריאות הכמו-נבואיות – ראויים להיקרא גם על רקע הקמתה והתרחבותה של התנועה התיאוסופית בפולין, ובפרט בוורשה, בשנים שלאחר המלחמה. על כך בהרחבה להלן בחלק החמישי.

ורשה: ציונות, משיחיות וכיליון (1925-1942)

במהלך שנות העשרים יעשה צייטלין גם כמה ניסיונות – יחד עם בניו – לעלות לארץ ישראל ולהשתקע בה. ב"הצפירה" הופיעה בשנת תר"ף (1920) ידיעה קצרה: "כפי שמודיע העיתון העברי 'הארץ' היוצא בירושלים, מתכונן מר הלל צייטלין לעלות בימים הקרובים לארץ ישראל".⁸⁰ ספק אם מדובר היה בתוכנית מעשית, בהצהרת כוונות או בשמועת שווא, אולם בניו, אהרן ואלחנן צייטלין, הגיעו באותה שנה לארץ ישראל במטרה להשתקע בה ושהו בה כשנה. צייטלין התכתב על אודותם עם ברנר, ידידו משכבר הימים, וביקש שיסייע להם במציאת עבודה. בסופו של דבר הם לא הצליחו להיקלט בארץ.⁸¹ ייתכן שגם דבר הירצחו של ברנר באותה שנה העיב על המהלך.⁸² בשנת תרפ"א (1921) כתב צייטלין לידידו הסופר ר' בנימין (יהושע רדלר פלדמן) על אודות רצונו להתיישב בארץ ישראל עם בניו. הוא זקוק למשרה כלשהי, "איזו משרה שתהיה [...] אפילו בצמצום גדול [...] יש לי כח בהוראה ויש לי השפעה גדולה וטובה על תלמידים, במיוחד על תלמידים ממחלקות גבוהות".⁸³

יחסו לתנועה הציונית משתנה, והדבר ילך ויתפוס מקום מרכזי בכתיבתו. צייטלין, שהחל את דרכו הציבורית בטרטוריאליזם ובציונות של 'מקלט בטוח', בניסיון למלט את העם היהודי מאימת הפוגרומים; שטען בראשית המאה

העשרים שהתיישבות בארץ ישראל היא אוטופיה רומנטית שלא תיתכן, תוך ויכוחים מרים עם "ציוני ציון" – מאמץ לחיקו בחום בשנות העשרים והשלושים גוון של ציונות משיחית. הוא חלם על "גאולת האנושיות כולה על ידי שיבת עם הקודש לארץ הקדושה", ובדרכו המורכבת המשיך לתור אחר פתרונות טריטוריאליים נוספים שיוכלו למלט את מיליוני היהודים מאירופה – שכן יישוב יהודי בארץ ישראל לא יוכל לספק להם מענה.⁸⁴ לקוראיו הוא שב והסביר כי הדברים אינם סותרים: "האם האהובה, ארצנו הקדושה, אינה יכולה לקבל עתה ולקלוט את כולם. נחוצים לנו עתה מלבד ארץ ישראל עוד מקומות התיישבות כאויר לנשימה".⁸⁵

הוא התבונן במפעל הציוני לעיתים באהדה, לעיתים בהערצה, לעיתים בביקורת. הוא שב ודרש תחייה רוחנית עמוקה של העם, התעלות דתית-מוסרית, כתנאי להצלחת המפעל הציוני. בשנת תרפ"ד (1924) כתב צייטלין לתלמידו משכבר הימים, יצחק שדה:

ואני כאן בתוך הגולה ואתה יושב בירושלים עיר הקודש וסובר כי בחציבת אבנים לבד וכדומה עושים כל מה שצריך לעשות עתה. חציבת אבנים ובנין בתים בארץ ישראל דבר נורא ונפלא הוא, אבל צריך להסיע אבנים גם לבנין אחר לגמרי, לבנין מקדש של מעלה השוכן בתוך הנשמות שצריך לעדן אותו ולטפחו.⁸⁶

צייטלין יבקר בארץ בשנת תרפ"ה (1925) כנציג "אגודת הסופרים והעיתונאים" של ורשה לטקס חנוכת האוניברסיטה העברית בירושלים. בביקור זה ייפגש עם כמה רבנים ואישי ציבור מהנהגת היישוב, ואף יישא דברים בציבור.⁸⁷ באותה שנה הוא יבקש פעם נוספת את עלייתו לארץ ישראל, ובהמשך אף יבקש מקרובו, יעקב יוסף הוז, שסייע לו במציאת דירה בתל אביב.⁸⁸ "העלייה הרביעית", שבה עלו ארצה מפולין עשרות אלפי יהודים ממעמד הביניים, הגיעה באותה עת לשיאה; אולם עלייה זו נבלמה עם פרוץ המשבר הכלכלי בארץ בשנים תרפ"ו-תרפ"ז (1926-1927) ובהמשך עם פרוץ מאורעות תרפ"ט (1929).⁸⁹ שנות השלושים המוקדמות עמדו בסימן תמורות פוליטיות מרחיקות לכת. השפל הכלכלי הגדול שהחל בארצות הברית ערער את היציבות הכלכלית והפוליטית במדינות אירופה. בשל המיתון הכלכלי ובשילוב עם ניהול כושל, התמוטט העיתון "דער מאמענט" שהיה מקור ההכנסה העיקרי של צייטלין ושכרם של רוב העובדים קוצץ באופן ניכר.⁹⁰ צייטלין החל לפרסם גם בשבועון הציוני "בדרך". "מצבי עתה הוא דחוק ורעוע באופן שאיני יכול להגיד לך", הוא כותב להוז, "משלמים לי עתה פחות משלושים אחוז ממה ששילמו לי

פעם ב'המאמנט', וחוז' מן ה'מאמנט' אני מרוויח לפעמים איזה סכום פחות שבפחותים בעד מאמרי ב'הדר'".⁹¹

בכתיבתו באותן שנים הוא נדרש להתרחשויות הפוליטיות, שהפכו תכופות וסוערות. החל מסוף שנות העשרים הוא מפרסם סדרות מאמרים וספרונים ובהם מסות ארוכות העוסקות בניתוח מצבו הפוליטי והרוחני של העם היהודי ובהצעת דרכים לשיפורו.⁹² הוא רואה בעצמו מעין 'נביא-שליח' הקורא לתיקון על סיפו של חורבן. מסות אלו יידונו בפרק השנים-עשר.

מצויות בידינו כמה תעודות בדבר הרצאות שנשא צייטלין בשנות השלושים המוקדמות ב"אגודת הסופרים והעיתונאים היהודיים בוורשא", ששכנה ברחוב טלומצקה 13. בשנת תר"ץ (1930) התפרסם בעיתון תוכן הנושאים להרצאה שכותרתה "מה הביא אותי לכתוב את ארבע העבודות האחרונות שלי" ובו גם מעין ביוגרפיה אינטלקטואלית שלו בזעיר אנפין:

הפוגרומים הראשונים בקישינב, הומל וביאליסטוק; הפוגרומים במאה ושישים ערים ועיירות יהודיים באוקטובר 1905; יצירותי הראשונות 'שירה ותפילה', 'מלב דווי', 'על הזבח', ו'המשבר'; מה שחוויתי וראיתי בתוכי בשנים האחרונות של מלחמת העולם ('על גבול שני עולמות'); מה שחוויתי בשנת תרפ"ג; מאמרי 'הקריאה הגדולה של שעה זו'; הניסיון הראשון להקים את חבורות 'בנה'; מדוע הדתיים עמדו מרחוק ולא הצטרפו; מדוע דווקא הקול שלי הוא 'קול קורא במדבר'; האם יכולה ישועת העולם לבוא ללא ישועת ישראל, והאם יכולה ישועת ישראל לבוא ללא ישועת העולם? – ה'דבר לעמים' שלי; איזה סוג של אנשים אני מחפש? – 'ספרן של יחידים' שלי; מילות הנבואה במסה הרחבה שלי 'דברי ישעיהו בן אמוץ'; ו'מה יש לי לומר לעם היהודי'?⁹³

נושאים אופייניים אלו לכתיבתו מסכמים בתמצית את קורותיו בשנות העשרים ומעידים כי התהליך שעבר על צייטלין נעשה תוך מודעות רבה לכל שלב ושלב בו – ותוך שיתוף עמיתיו והקהל היהודי הרחב בוורשה.

***

בערב יום הכיפורים שנת ת"ש (1939), מעט לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, הופגזה מערכת ה"מאמענט" ונחרבה כליל. בשבועות הראשונים למלחמה עוד התאמצו חברי המערכת להוציא לאור את העיתון, בצל ההפגזות הכבדות והמחסור הגובר בנייר. לאחר ההפגזה חדלו גם מאמצים אלו.⁹⁴

קיימות עדויות-מספר על כך שהוצע לציטלין מקום – יחד עם כמה עיתונאים נוספים – ב"רכבת הממשלה" שיצאה מוורשה באמצע ספטמבר. צייטלין ויתר על ההצעה. "סוף סוף הלא יש אל בשמים, ובידיו אנחנו".⁹⁵ בתחילה עוד סייע במאמצי ההגנה מן ההפגזות, אך מאוחר יותר הסתגר בביתו מחשש לרדיפות הנאצים. כעבור שנה הוקם הגטו, וביתו של צייטלין נכלל בתחומו. מצבו הבריאותי והכלכלי הלך והתדרדר. כרבים בגטו ידע גם הוא חרפת רעב.⁹⁶ עבודה זמנית נמצאה לו כפקיד במחלקת המיסים של הקהילה.⁹⁷

מן העדויות השונות עולה כי דאגתו הייתה נתונה גם למצבם הרוחני של תושבי הגטו. "רעב, מגפות, מוות המונים – אלה אינם נתונים בידנו", הוא משיב לסקר שנערך בידי מכון רינגלבלום על הנעשה בגטו, "אולם בתחומי החברה, הדת והתרבות הרוחנית יכולנו ליצור משהו חיובי". הוא ממשיך וקובל על חילולי השבת, על ההתדרדרות המוסרית, על השימוש הגובר בשפה הפולנית, על לימוד התורה והתפילה במניין שכבר אינם מן הנמצא. כושר העמידה של היהודים התגלה כחלש, לדידו. העם אינו מכין את עצמו לקראת הגאולה העתידה. "עצוב שאין חלומות משיחיים בגטו, כוונתי לגאולה במובנה הרוחני העילאי".⁹⁸

"כשחסמו אנשי הגסטאפו את הרחוב שלסקה", מתארת עדות אלמונית שנשתמרה בארכיון רינגלבלום –

תפסו שם גם את הסופר והוגה הדעות הישיש ר' הלל צייטלין. ישיש היה האיש. בשנים האחרונות ישב מבודד בביתו וכתב את חיבורו האחרון. הוא לא התחבא בשום מקום, והגרמנים תפסוהו, ואת אשתו, שניסתה להתחבא, הרגו בירייה. הלל צייטלין עלה על עגלת הגרדום כשהוא עטוף כולו בטלית. הוא ידע, שמובילים אותו לשחיטה, ורצה לבוא לקבר ישראל כשהוא עוטה טליתו, כמנהג היהודי. התמונה הייתה מזעזעת. עגלה מלאה אנשים נשים וילדים, כולם נידונים למוות, וביניהם יהודי גבוה, בעל זקן שיבה עטוף טלית. התלוינים הנאצים תמהו על המראה, וברגע הראשון נשארו מבולבלים. אך השוטרים קרעו מעליו את טליתו הלבנה; גם מכות לא מנעו ממנו. ומחולל הובילו גם אותו באותה עגלת הגרדום. אולם משנודע בקהילה, שהסופר הלל צייטלין הובא לכרך ההריגה (אומשלג-פלאץ), שם אחד הפקידים הנמוכים, רמבה, נפשו בכפו, ואף הצילהו מידי הרוצחים. חולה ורצוף העבירו את הסופר הישיש

לבית החולים היהודי, אולם הגורל לא עזבו גם כאן. לאחר זמן קצר
התנפלו אנשי הגסטאפו על בית החולים והוציאו להורג את כל
החולים, האחיות, החובשים והרופאים, ואתם גם את הלל צייטלין.⁹⁹

עדות זו מצטרפת לעדויות אחרות, שונות ממנה אך במעט, על אודות הירצחם
של הלל צייטלין ובני ביתו על קידוש השם.¹⁰⁰